

III. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

16. Η κατάσταση πολέμου είναι κατάσταση εχθρότητας και καταστροφής· ως εκ τούτου η εκδήλωση, με λόγο ή έργο, όχι παράφορης ή οξύθυμης, αλλά σοβαρής και κατασταλαγμένης επιβουλής κατά της ζωής ενός άλλου ανθρώπου θέτει τον φορέα της σε εμπόλεμη κατάσταση προς εκείνον, εναντίον του οποίου έχει εκδηλώσει αυτή την πρόθεση, και έτσι δίνει στον άλλο την εξουσία να του αφαιρέσει τη ζωή, είτε ο ίδιος είτε οποιοσδήποτε άλλος συμμαχεί μαζί του για την άμυνά του και συμμερίζεται τη διένεξή του, εφόσον είναι λογικό και δίκαιο ότι θα έχω το δικαίωμα να εξολοθρεύσω οτιδήποτε με απειλεί με καταστροφή. Επειδή, σύμφωνα με τον θεμελιώδη νόμο της φύσης, ο άνθρωπος πρέπει να επιδιώκει την αυτοσυντήρησή του όσο του είναι δυνατόν, αφού όμως όλοι δεν είναι δυνατόν να την εξασφαλίσουν, η ασφάλεια των αθώων είναι προτιμητέα· και είναι επιτρεπτό στον άνθρωπο να εξοντώσει κάποιον άλλο, αν τον πολεμά ή εκδηλώνει εχθρικές διαθέσεις κατά της ύπαρξής του, για τον ίδιο λόγο που του είναι επιτρεπτό να σκοτώσει έναν λύκο ή ένα λιοντάρι, διότι άνθρωποι με τέτοιες διαθέσεις δεν δεσμεύονται από τον καθολικό νόμο του Λόγου, δεν γνωρίζουν άλλη αρχή από τον καταναγκασμό και τη βία και συνεπώς μπορούν να τύχουν μεταχείρισης αντίστοιχης με εκείνη των άγριων θηρίων, εκείνων δηλαδή των επικίνδυνων και βλαβερών όντων που οπωσδήποτε εξοντώνουν οποιονδήποτε πέσει στα νύχια τους.

17. Συνεπώς, όποιος δοκιμάζει να περιαγάγει κάποιον άλλο υπό την απόλυτη εξουσία του, με την απόπειρα αυτή περιέρχεται σε εμπόλεμη σχέση προς αυτόν, διότι μια τέτοια απόπειρα αναγκαστικά ερμηνεύεται ως εκδήλωση επιβουλής κατά της ζωής του.

Πράγματι, θα ήταν λογικό να συμπεράνω ότι, αν κάποιος ήθελε να με εξουσιάζει χωρίς τη συγκατάθεσή μου, θα με μεταχειριζόταν κατά τις ορέξεις του όταν θα με είχε στο χέρι και θα με εξόντωνε όταν του έκανε κέφι· διότι κανείς δεν θα επιθυμήσει να έχει απόλυτη εξουσία επάνω μου, εκτός εάν σκοπός του είναι να με εξαναγκάσει με τη βία να προβώ σε πράξεις αντίθετες προς το δικαίωμα της ελευθερίας μου, δηλαδή να με κάνει δούλο του. Η ελευθερία από τέτοιον βίαιο καταναγκασμό είναι το μόνο εχέγγυο της αυτοσυντήρησής μου· ο Λόγος μού επιβάλλει να θεωρώ εχθρό της αυτοσυντήρησής μου όποιον δείχνει διάθεση να μου αφαιρέσει την ελευθερία που την περιχαρακώνει· ως εκ τούτου, όποιος επιχειρεί να με υποδουλώσει, με την πράξη του αυτή θέτει τον εαυτό του σε εμπόλεμη κατάσταση μαζί μου. Όποιος στη φυσική κατάσταση θα ήθελε να αφαιρέσει την ελευθερία, που ανήκει στον καθένα μέσα στην κατάσταση αυτή, πρέπει κατ' ανάγκη να θεωρηθεί ότι προτίθεται να αφαιρέσει και όλα τ' άλλα, εφόσον η ελευθερία είναι το θεμέλιο των πάντων· έτσι και στην κοινωνική κατάσταση, όποιος θα δοκίμαζε να αφαιρέσει την ελευθερία που αρμόζει σ' όσους ζουν σ' εκείνη την κοινωνία ή πολιτική κοινότητα πρέπει να θεωρηθεί ότι σχεδιάζει να τους αφαιρέσει τα πάντα και συνεπώς πρέπει να θεωρείται ότι έχει περιέλθει σε εμπόλεμη κατάσταση με αυτούς.

18. Σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι νόμιμο να φονεύσει κανείς έναν κλέφτη που δεν τον έχει βλάψει στο παραμικρό ούτε έχει εκδηλώσει οποιαδήποτε επιβουλή κατά της ζωής του, εκτός από την απόπειρα να του επιβληθεί με τη βία, ώστε να του αποσπάσει τα χρήματά του ή οτιδήποτε άλλο θελήσει απ' αυτόν· διότι βλέποντας ότι κάποιος κάνει χρήση βίας για να με εξουσιάζει χωρίς να έχει αυτό το δικαίωμα – κι ας προφασίζεται ο ίδιος ό,τι θέλει – δεν έχω λόγους να μην υποθέσω ότι όποιος θα δοκίμαζε να μου αφαιρέσει την ελευθερία μου, όταν θα με είχε υπό την εξουσία του, δεν θα μου αφαιρούσε και όλα τ' άλλα αγαθά μου. Συνεπώς είναι νόμιμο να τον αντιμετωπίσω σαν κάποιον που έχει ο ίδιος περιέλθει σε εμπόλεμη σχέση προς εμένα, δηλαδή να τον φονεύσω, αν

μπορώ· διότι δίκαια εκτίθεται σ' αυτό τον κίνδυνο οποιοσδήποτε προκαλεί την εμπόλεμη κατάσταση ως επιτιθέμενος.

19. Εδώ βλέπουμε ξεκάθαρα τη διαφορά μεταξύ της φυσικής και της εμπόλεμης καταστάσεως, οι οποίες, παρ' όλη τη σύγχυση που έχουν προκαλέσει μερικοί, τόσο απέχουν μεταξύ τους όσο μια κατάσταση ειρήνης, καλής θέλησης, αλληλοβοήθειας και επιβίωσης από μια κατάσταση εχθρότητας, κακίας, βίας και αλληλοεξόντωσης. Κατ' ακρίβεια η φυσική κατάσταση σημαίνει τη συνύπαρξη των ανθρώπων σύμφωνα με τις επιταγές του Λόγου, χωρίς κοινό κυρίαρχο επί της γης, εξουσιοδοτημένο να απονέμει δικαιοσύνη. Η βία όμως ή η δεδηλωμένη πρόθεση για χρήση της εναντίον κάποιου άλλου, σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει ένας κοινός κυρίαρχος επί της γης στον οποίο να μπορεί να προσφύγει κανείς για ανακούφιση, συνιστά την κατάσταση του πολέμου· ακριβώς η έλλειψη της δυνατότητας μιας τέτοιας προσφυγής δίνει στον άνθρωπο το δικαίωμα του πολέμου εναντίον ενός επιτιθέμενου, έστω και αν ζουν και οι δύο στην κοινωνία και υπόκεινται στον ίδιο κυρίαρχο. Συνεπώς έναν κλέφτη, τον οποίο δεν μπορώ να βλάψω παρά προσφεύγοντας στον νόμο, εάν έχει κλέψει όλη μου την περιουσία, μπορώ να τον φονεύσω τη στιγμή που δοκιμάζει να με ληστέψει παίρνοντάς μου μόνο το άλογο ή το επανωφόρι μου· επειδή ο νόμος, που θεσπίστηκε για να εξασφαλίσει την επιβίωσή μου, όταν δεν μπορεί να παρεμβληθεί για να διαφυλάξει από άμεση απειλή βίας τη ζωή μου, που η απώλειά της είναι ανεπανόρθωτη, μου επιτρέπει την αυτοάμυνα και το δικαίωμα του πολέμου, την ελευθερία να φονεύσω τον επιτιθέμενο, διότι ο επιτιθέμενος δεν αφήνει περιθώρια χρόνου για να προσφύγουμε στον κοινό δικαστή μας ούτε στην ετυμηγορία του νόμου για αποκατάσταση της βλάβης, σε περίπτωση που αυτή θα ήταν ανεπανόρθωτη. Η έλλειψη ενός κοινού εξουσιοδοτημένου δικαστή θέτει όλους τους ανθρώπους στη φυσική κατάσταση· η χρήση άνομης βίας εναντίον ενός ανθρώπου δημιουργεί την κατάσταση του πολέμου και εκεί όπου υπάρχει και εκεί όπου δεν υπάρχει κοινός δικαστής.

20. Όταν όμως τερματιστεί η χρήση της βίας, τότε λήγει και η εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ όσων ζουν σε κοινωνία και υπόκεινται εξίσου στη δίκαιη επιβολή του νόμου, διότι στην περίπτωση αυτή είναι πλέον προσιτή η επανόρθωση που προσφέρει η προσφυγή στα δικαστήρια για να αποκατασταθεί παλαιότερη ή να αποτραπεί μελλοντική βλάβη. Όπου όμως δεν προσφέρεται αυτή η δυνατότητα, όπως συμβαίνει στη φυσική κατάσταση λόγω της έλλειψης θετικών νόμων και εξουσιοδοτημένων δικαστών στους οποίους να μπορεί κανείς να προσφύγει, η εμπόλεμη κατάσταση, αφού αρχίσει, θα συνεχίζεται με την ύπαρξη του δικαιώματος του αθώου εμπολέμου να εξοντώσει τον άλλο, οποτεδήποτε του δοθεί η ευκαιρία, έως ότου ο επιτιθέμενος κάνει πρόταση ειρήνης και εκδηλώσει την επιθυμία συμφιλίωσης, με όρους που θα επανορθώνουν όσες αδικίες έχει ήδη διαπράξει και θα διασφαλίζουν το αθώο θύμα στο μέλλον· μάλιστα, αν η δυνατότητα προσφυγής στα δικαστήρια είναι προσιτή, αλλά η επανόρθωση της αδικίας αποκλείεται λόγω προφανούς διαστροφής της δικαιοσύνης και απροκάλυπτης παρερμηνείας των νόμων, έτσι ώστε να προστατεύσουν ή και να αποζημιώσουν τη βία και τις αδικίες ορισμένων ανθρώπων ή ομάδας ανθρώπων, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς οτιδήποτε παρά μια κατάσταση πολέμου. Διότι όταν ασκείται βία και γίνονται αδικίες, ακόμη και από το χέρι όσων ορίστηκαν για να απονέμουν δικαιοσύνη, δεν παύουν να είναι βία και αδικία, άσχετα από το πώς θα χρωματιστούν με το όνομα, τα προσχήματα ή τους τύπους του νόμου, σκοπός του οποίου είναι να προστατεύει και να ανακουφίζει τους αθώους με την αμερόληπτη επιβολή του σε όλους όσοι υπόκεινται σ' αυτόν· όπου αυτό δεν γίνεται *bona fide*, τότε ουσιαστικά διεξάγεται πόλεμος κατά των θυμάτων της αδικίας, που μη έχοντας πού να προσφύγουν επί της γης για να βρουν δικαιοσύνη δεν τους μένει παρά το μοναδικό γιατρικό σε τέτοιες περιπτώσεις – η προσφυγή στον ουρανό.

21. Η αποφυγή της εμπόλεμης καταστάσεως –όπου δεν υπάρχει παρά η δυνατότητα προσφυγής στον ουρανό και όπου μπορεί να

καταλήξει και η παραμικρή διαφορά, όταν δεν υπάρχει εξουσία για να επιλύσει τις διαφορές των αντιδίκων— είναι ένας σημαντικός λόγος που οι άνθρωποι εγκαταλείπουν τη φυσική κατάσταση και εισέρχονται στην κοινωνία. Διότι όπου υπάρχει εξουσία, μια επίγεια αρχή, στην οποία είναι δυνατόν να προσφεύγει κανείς για να βρει ανακούφιση [των δεινών του], εκεί η συνέχιση της εμπόλεμης καταστάσεως αποκλείεται και η αντιδικία επιλύεται από την εξουσία. Εάν υπήρχε τέτοιο δικαστήριο, κάποια ανώτερη επίγεια δικαιοδοσία για να αποφασίσει ποιος είχε το δίκαιο στη διένεξη του Ιεφθάε με τους Αμμωνίτες, δεν θα έφταναν ποτέ στην κατάσταση του πολέμου, αλλά βλέπουμε ότι ο πρώτος εξαναγκάστηκε να προσφύγει στον ουρανό. «Κρίναι Κύριος», είπε, «ό κρίνων σήμερον ανά μέσον υϊῶν Ἰσραήλ καὶ ἀνά μέσον υϊῶν Ἀμμών» (Κριταί, ΙΑ', 27), και στη συνέχεια, στηριζόμενος σ' αυτή την έκκληση, οδήγησε τον στρατό του στη μάχη. Κατά συνέπεια, σε τέτοιες διαμάχες, όπου ανακύπτει το ερώτημα «ποιος θα είναι ο κριτής;» δεν μπορεί να εννοείται «ποιος θα κρίνει την αντιδικία»: ο καθένας γνωρίζει αυτό που μας λέγει εδώ ο Ιεφθάε, ότι «Κύριος ό κρίνων» θα κρίνει. Όπου δεν υπάρχει επίγειος κριτής, η προσφυγή απευθύνεται στον Θεό εν τοις ουρανοίς. Το ερώτημα λοιπόν δεν μπορεί να σημαίνει: ποιος θα κρίνει κατά πόσο κάποιος έχει θέσει εαυτόν σε εμπόλεμη κατάσταση με μένα και κατά πόσο μπορώ, όπως ο Ιεφθάε, να προσφύγω στον ουρανό σχετικά. Το ζήτημα αυτό μόνο εγώ μπορώ να το κρίνω κατά συνείδηση, όπως και θα λογοδοτήσω σχετικά τη μεγάλη ημέρα της Κρίσεως προς τον ύψιστο Κριτή όλων των ανθρώπων.

IV. ΠΕΡΙ ΔΟΥΛΕΙΑΣ

22. Η φυσική ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται στο να είναι απαλλαγμένος από οποιαδήποτε επίγεια ανώτερη αρχή και στο να μην υπόκειται στη βούληση ή στη νομοθετική εξουσία [άλλου] ανθρώπου, αλλά να έχει ως μόνο γνώμονα των πράξεών του τον νόμο της φύσης. Η ελευθερία του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία συνίσταται στο να μην υπόκειται σε νομοθετική εξουσία άλλη από εκείνη που εγκαθιδρύεται συναινετικά μέσα στην πολιτεία, ούτε στην κυριαρχία άλλης βούλησης ή σε νομικούς περιορισμούς άλλους από εκείνους που θα θεσπίσει η νομοθετική εξουσία σύμφωνα με το καταπίστευμα που της ανατίθεται. Ελευθερία λοιπόν δεν είναι αυτό που μας λέγει ο Sir Robert Filmer στις *Παρατηρήσεις*, 55: «η ελευθερία του καθενός να κάνει ό,τι έχει διάθεση, να ζει όπως τον ευχαριστεί και να μη δεσμεύεται από οποιονδήποτε νόμο». Αλλά η ελευθερία των ανθρώπων υπό μία κυβέρνηση συνίσταται στην ύπαρξη ενός μόνιμου κανόνα ζωής, κοινού σε όλα τα μέλη της κοινωνίας και θεσπισμένου από τη νομοθετική εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στην εν λόγω κοινωνία· είναι η ελευθερία να ακολουθώ τη θέλησή μου σε οτιδήποτε δεν απαγορεύεται από τον νόμο και να μην υπόκειμαι στην ασταθή, αβέβαιη, άγνωστη και αυθαίρετη βούληση κάποιου άλλου· όπως [ακριβώς] η φυσική ελευθερία συνίσταται στην απουσία κάθε περιορισμού εκτός από τον νόμο της φύσης.

23. Αυτή η ελευθερία από μια απόλυτη, αυθαίρετη εξουσία είναι τόσο αναγκαία και τόσο στενά αλληλένδετη με την επιβίωση του ανθρώπου, ώστε δεν μπορεί να την εγκαταλείψει χωρίς να απεμπολήσει συγχρόνως την αυτοσυντήρηση και τη ζωή του. Πράγματι, ο άνθρωπος που δεν έχει πλήρη αυτεξουσιότητα δεν

μπορεί με συμφωνία ή με τη συγκατάθεσή του να παραδώσει τον εαυτό του ως δούλο σε κάποιον άλλο, ούτε να θέσει τον εαυτό του υπό την απόλυτη αυθαίρετη εξουσία κάποιου άλλου που να μπορεί να του αφαιρέσει τη ζωή, όταν το θελήσει. Κανείς δεν μπορεί να παραχωρήσει περισσότερη εξουσία απ' όση διαθέτει ο ίδιος· και όποιος δεν μπορεί να αφαιρέσει την ίδια τη ζωή του δεν μπορεί να δώσει σε κάποιον άλλο εξουσία πάνω σ' αυτήν. Στην πραγματικότητα, όταν κάποιος με δικό του σφάλμα χάσει τη ζωή του διαπράττοντας μια πράξη που της αρμόζει η ποινή του θανάτου, εκείνος, σε σχέση με όποιον τη χάνει, μπορεί, όταν τον λάβει υπό την εξουσία του, να καθυστερήσει να του αφαιρέσει τη ζωή και να τον χρησιμοποιήσει στην υπηρεσία του, χωρίς με την πράξη αυτή να τον αδικεί. Διότι, οποτεδήποτε θεωρήσει ότι οι κακουχίες της δουλείας ξεπερνούν την αξία της ζωής του, έχει τη δυνατότητα, προβάλλοντας αντίσταση στη θέληση του κυρίου του, να επισύρει τον θάνατο που επιθυμεί.

24. Αυτή είναι η τέλεια κατάσταση δουλείας, που δεν είναι παρά η παράταση της εμπόλεμης καταστάσεως μεταξύ του νόμιμου κατακτητή και του αιχμαλώτου· επειδή άπαξ και συνομολογηθεί μεταξύ τους μία σύμβαση και συμφωνηθεί η άσκηση περιορισμένης εξουσίας από το ένα μέρος και η υπακοή από το άλλο, η εμπόλεμη κατάσταση και η δουλεία αναστέλλονται εφόσον ισχύει η σύμβαση· διότι, όπως έχει λεχθεί, κανείς δεν μπορεί να μεταβιβάσει με συμφωνία σε κάποιον άλλο ό,τι δεν του ανήκει, δηλαδή εξουσία επί της ζωής του.

Ομολογώ ότι ανακαλύπτουμε μεταξύ των Εβραίων, όπως και μεταξύ άλλων εθνών, περιπτώσεις κατά τις οποίες οι άνθρωποι πωλούσαν τους εαυτούς τους· είναι ωστόσο σαφές ότι αυτό αποτελούσε μορφή αγγαρείας, κι όχι δουλείας, επειδή είναι ολοφάνερο ότι το πωλούμενο πρόσωπο δεν περιεχόταν υπό απόλυτη, αυθαίρετη και δεσποτική εξουσία· διότι ο κύριος δεν μπορούσε να έχει την εξουσία να σκοτώσει σε οποιαδήποτε στιγμή εκείνον τον οποίο ήταν υποχρεωμένος σε καθορισμένη στιγμή να απαλλάξει από την υπηρεσία του και να τον αφήσει ελεύθερο· και ο κύριος

ενός δούλου αυτού του είδους τόσο απείχε από του να διαθέτει αυθαίρετη εξουσία επί της ζωής του, ώστε δεν μπορούσε, κατά την επιθυμία του, ούτε και να τον ακρωτηριάσει· απεναντίας, η απώλεια ενός οφθαλμού ή ενός οδόντος τού εξασφάλιζαν την ελευθερία του (*Ἐξοδος, ΚΑ' [26-27]*).